

Дүүн Кызылда Тыва Республикасының прокуратура болгаш шитки херектер ортанын истикчилеринин төгүдө бир дугаар эртин турар конференция эгелээ.

ТР-де эрелелинин начальниги Ч. А. Удумбара, ТР-нин Дээди сууунуң даргазы А. Д. Ховалыг, Юстиция сыйлы С. К. Күжүгет киришкен.

Коллегаларына ажыктыг лекция номчуп бээрине РФ-тиң прокуратуразының истекте эрелелинин начальниги оралакчысы В. А. Камышанский, РФ-тин ИХМ-нин истекте комитетиндеги А. К. Карпов олар чешт келген.

Конференциянын дугургузунда уламчылаар Бистяк көрр.

Тувинская республиканың Библиотека им А. С. Пушкина Республиканың инитилел-политиктиг солуну ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнү эгелээн

№ 151 (15371)

1994 чылдың сентябрь 22, четверг

Ат салган шагы 22.30 Садар өртөз 150 рубль.

АЭРОВОКЗАЛДЫ ДАШТЫКЫЛАР ТУДАР

Кызылдың аэровокзалының туудун ам уламчылаары чугула апарган. Республикавыс делегация чамдык чурттары-биле экономиктиг харылааларны тудуп, олар-биле сады-наймааны бешин кылып турар апарган кым-даа өөрүнчүг. Ынчангаш делегацияны өске-даа чурттары-биле бижык харылааны тударда база бир кол чүүд — орук-ла болгай (агаар оору аан).

РЕПОРТАЖ

Удуртукчуларынга сөс берип, ол чугула тудууну тударынын талазы-биле олар-ның дыйнадыгыр алган. Баштай-ла Югославияның төлөөлекчиси сөс алды. — Тыва Республиканың Чазаның удуртуугазының бистин бээр чалааны дээш өөрүн четтиришкининиң сөстерин сөңсөшпашан, маава чугаалаар чүүлдерин мнндыг бис боттарывыстың ол талазы-биле санаашкыннарывысты кылган бис. Ол талазы-биле тендерлиг бугу дурмуерини сагаан бис, ооң документилериниң база кылып алыдыс. Мнндыг тудууларны кылырын талазы-биле бистин фирманың дуржулгазы улуг. Ылангыш Читада, Иркутскиде, Кемеровода, Братскиде болгаш өске-даа хоорайлар-да ындыг тудууларны эки шынардыг кылдыр кылтыр-ган бис. Аэропорт — республиканың көрүнүчү болгаш ынай-бээр аржыктыгыр экинжери болгай, ону эки шынардыг кылдыр дээш бугу күжүвүстү үндүрер бис — деп, дээгин Верунович Добрисав-Мика чугаалады.

— Хүндүлүг аалчылар, комиссияны кенигүчери! Бистин фирманың төлөөлекчиси бир чалааны дээш Тываның чоңуна, Чазаның өөрүп-четтиргенивисти илдерип тур бис. Бис Тыва Республикага аажок ажыл-даксап турар бис, бир өвөс Кызылдың аэровокзалының тудуун кылдыр болузувуса, шынал-ла, улуг аск-кежиктиг болур ийик бис. Тыва — бистин бурунгуларывыстың чурту болгай, ынчангаш маава аажыл-даксап турарывыс бо. Бурунгу турктарының чуртуна аэровокзал тудар чорук — тыва болгаш тудууларын аразына надыр улустары харылаалары улам шапкынчыларын кол дүлгүрү болур деп билдир-ди бис. Экономика-лаа, кулга-тура-даа талазы-биле ажил-дар моон сонгаар улам шапкынчы апарып чугаагон. Бистер маава чүдө аэровокзалды өвөс, а илгеин, музейин, эмгелден база тудар апар улус бис. Аэропорт — бистин чурттарың аразына экономиканы болгаш куй-тураны хажгудеринге көвүрүт болур дээринге чигизин чор бис — деп, турк фирманың төлөзи Сабихатин Дугукан чугаалады.

Даштык фирмаларың удуртукчуларының кыска дыйнадыгырны соонда оларга айтыртылган хураалдың киржикчилери салган.

Баштайгы айтырыг аэровокзалын тудуунуң чаргыла-дарынын дугайында болган. Ааза хары: аэровокзалдын тудуун оон делер-херекселериниң өртэ-биле калы санаарга, 5 миллион ажык америк доллар болур-дур. Оон тудуун баштайгы аванысты төлөөнүн соонда эгелээр.

Төлөөлөдүн авторунуң (Красноярск хоорай) айтырымы: — Тыва улустуң национал кудулузун барымдаала-лап төлөвиледи кылган мен, ааза хамаарыштыр аэровокзалды канчаар тудар силер?

— Силерниң идеяларың силер-биле кады харыла-лыг ажилдаш боттандыра бис — деп, Турцияның төлөөлекчиси харылаан.

— Тыва чоңун чаңчыларын өөренип тургаш, ону амгыларга боттандыра бис — деп, Югославияның төлөөлекчиси харылады.

Аэровокзалдын чыдылдыга айтырынын талазы-биле айтыртылган база хары-лар беринди. Ол талазы-биле ажилдары ий кезекке чарар деп турарын турк тала мелегелен. Чыдылгытала материалдарын, херекселерин бээр сөөрүп келер бис, ажилды чылыг бээр — апрель айга өгөлөр бис дээгин турк тала — чугаалаан.

А югослав таланың бода-

лы мнндыг: кыштын соогу удавас эгелээр, ыналча-даа бистер соңгалары, эжинктерин хагаш, кыжын ажилдап эгелээринге белен бис. Ажилдаар улустуң саны-нын талазы-биле мнндыг болган: турк тала ажилдар-ны чайын эгелээр болганда, олардан 250 кире кижик маава нөп ажилдар. 1 кижик-ге оонаштыр 4 дорбелчин метр шөл херек, ону чыгык-чы харылаар, а олар ону төлээр апар. Югослав тала-дан 60 кижик ажилдаар, ол талазы-биле негелдер ба-за-ла турк таланы ышкаш. Ажилдарына чурттаар чер-биле хандыра берге болза, ол ажилдары чылыг бээр эгелээрин олар са-налдаан.

Кайы-даа таланың кинри-ген саналдарын комиссия кижигинери өөренип көөр болгаш тускай шитпирин үндүрүр дээш тускайлан хураалдары-биле залдан чорупкан. Ол үени ажылап, югослав болгаш турк тала-ларын төлөөлекчилериниң удуртукчулары-биле чуга-аны кылган мен.

Дээгин Верунович Добрисав-Мика мынча диди: — Тываның найсыралы Кызыл хоорай менээ дыка-ла таарышты. Хоорайның аргы-нини шуут кайгамчык-тыр, Тыва Республиканың дугайында хойну дыйнааң-да болузма, маава бир дугаар кээш турарымы бо. Енисейни-даа көрдүвүс, сурагыл «Азияны төвү» турсаа-лды-даа көрдүвүс — дыка чоңурадыгыр. Черме Тыва-ның бойдус-чурмуула тер-гийн-е чарла-тыр. Бо кон-курса тилен-даа алыныска, тинлетиривиссе-даа кел-дир чылын база катап Тыва-га келер деп шитпирел алдым. Кижик шуут хаара туду бээр чер-дир бо.

Ааза улустур Турцияны Москва төлөз чериниң дил-ектору дээгин Сабихатин Дугукан мынча дээш:

— Россияның ылангы Европа кезегне 80 чылдар-да-ла эгелер ажилдаан бис. Хей-хей объектилерини туду-рынга кирип, оларны бедик шынардыг кылдыр кылгаш, худулдуг турар бис. Бо кон-курса кирип-бис бистиң Тываның Чазаның чалаа-ларын улуду-биле өөрүн чет-тирп тур бис. Тыва дээр-бурунгу турктарының чурту болгай, ынчангаш бистин сепил-сагыкчысы-даа дыка көрүнүч-дур. Акы-дун-ма тыва чоңа дузаны чер-нип, найралуу харылаалар-ны тудурына күзелвист улуг. Конкурса өртөй-н-даа баар болузувуса, дей-ле Тывага бистин кылып ажилдарывыс хей. Музей-ни-даа кылдыр бис, лицей тудуун база планнап турар болгай бис, оон-даа өске ажилдар объектилеривис бар. Ынчангаш Тывага ына-ла келер бис.

Комиссия шилте ажы-ла доозукчан, ажылын эге-лей берди.

— Хүндүлүг дээрлер болгаш кадынар! Чурттар аразының чугаалыгышкы-нын түндүктериниң шу-рул, кайы-даа таланың са-рандарын өөренип көрдүвүс. Бистин чалаанывыска кел-гендер дээш кайы-ла фир-маларың төлөөлекчилерин-ге өөрүн-четтиргенивисти илередиң тур бис. Конкурс дээрге конкурсу-ла болгай. Биске ажыктыг бугу тала-ларын өөренип көрөш, югослав таланы маава тилөө деп түндүгө келдилис. А турк тала-биле кылдыр ажилдары-выс база-ла хей болгай. Тү-нөл мнндыг: Кызылдың аэ-ровокзалының тудуун юго-слав таланың тудууждары кылды.

Чазак Баштыңының ора-лакчысы, туду, архитектура болгаш коммунал ажил-агай сыйлы В. А. Монгуш Тыва-нын Чазаның мурундап югослав болгаш турк фир-маларың төлөөлекчилерин-ге өөрүп четтиришкининиң өскерин чугаалаан, оларны ажил-ниңге чедишкенин-ни күзөөн.

Маадыр-оол КАЛЧАН. «Шиний» тускай корреспондентиз.

«Делегация хоңжунгү «Хөмей» симпозиумундү түнелериниң дугайында Тыва Республиканың Чазаның доктаалыгын үндөзлөш, база Санкт-Петербурттү кула, боостуа, думчук талазы-биле эртем-шинчиле институту-нун, АКШ-тын Нью-Йорк штатының Колумбия универ-ситетиниң, Тыва Республи-каның Кадык камгалал, эм-тан-техниктиг яамызыны кириген эртем шинчилелдерин үндөзлөш, хөмей-жилдериниң социал камгала-лын боттандыра сорула-

биле Тыва Республиканың Чазаның доктадыры болза. 1. 1995 чылдың январь 1-ден эгелээш 15 чылдан эвээш эвөс үдөс сыгырт келген хөмейжилерге хей чылдарда ажилдааны дээш пенсияны ажилдааны үргүлчүлүп турарындан ха-маарылга чокка, ону доктааткан хөмейжилдин бары-маарына, долу түдү-биле төлээр.

2. Хөмейжилерге хей чылдарда ажилдааны дээш пенсияны төлөвирин Тыва Республиканың чоңуң социал камгалал органына чорудар.

3. Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы хей чылда ажилдаан профессионал мер-гежилди хөмейжилериниң пенсиянын төлөвириниң до-стерин тодардыр.

4. 1991 чылдың август 28-те РСФСР-нин Минист-лер Чөвүлелиниң бадыла-ны «РСФСР-ге пенсиялар дугайында» РСФСР-нин Хоойлузунуң 82 чүүлү ёзу-гаар Тыва Республиканың Култура, кино болгаш ту-ризм яамызы, Тыва Рес-публиканың Юстиция яамы-зы, Тыва Республиканың

Чурттакчы чоңун социал камгалал яамызы хөмейниң профессионал артист күү-сөдикчилериниң дааныш театр болгаш өске-даа театр албан черлерини, коллекти-терин хей чылдарда ажил-даан пенсиялар эргели-лери-биле катар бир ай ү-нүң дургузуна Чазакка ки-рер.

5. Ук доктаалды Тыва Республиканың Дээди Ху-раалыга бадылаары-биле 1994 чылдың сентябрь 20-ге чедир кийер.

Ш. ООРЖАК.

ТР-ниң Дээди Хуралының II сессиязының ажыдышыкынынга ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙНИН чугаазы

Хүндүлүг Президент! Хүндүлүг Парламент! Чазактың хүндүлүг кежи-гунери! Парламентиниң хүндүлүг аалчылары!

Бир өвөс 1993 чыл ТР-нин чаа Конституциянын хүлээп алганы болгаш оон дурмуеринге үндөзлөш, Парламентиниң баштайгы сөңдүлгүлөрүн эрттиргени-биле онзаланып турар болза, 1994 чыл дээрге, республи-ка амгыларының ТР-ниң Конституцияныга толара-тынган кол-оол угланыш-кынын боттандырап эге-лээниниң бирги чылы бооп турар-дыр. Хей-ле чүүлдер-ни — ТР-нин Конституция-зынын биске айтып турары чартылыгырны темпиле-рин болгаш ужу-утказын-даа эге бажында-ла үндө-злөш билир болгай силер. Нитизи-биле ындыг эгени чедишкенин болган деп чугаалаар ийик мен-өргө-ча-гыр-ган дээди органыны-ны болгаш тус чер бол-ди-башкарылазының эле ор-ган, экономиканы экижидип, бижыктыларының боттуп куже-нишкинерин ач чоруткан. Ыналча-даа ол дээрге чү-гө баштайгы базымнар, эге күженишкинерин-дир — Рос-сияны болгаш Тываның кри-зис айма-ла ажим эртин-мээн; бугурулгенин хөмчө-злөш күдүлүлүшкү үргү-лөшүшпашан, күрүне мал-маганын баш саны дыка кызырлып турар, респу-бликаның көдөз ажил-агайы эр аан материал-техниктиг, сан-хөө болгаш агаар-бойдус байдалына таварык ту-л-ди-биле болурубайн, чо-нун ынай-бээр көкөр чору-шун таарымчалыг үндө-ненин тургузул, таарыштыр ужулдуг.

ТР-ниң Соңгу чүктөргө ха-маарыштырганы чурттагы-ларың эр-хөргөңи талазы-нырынын байдалын ханыла-дык база дүргөдөш, тодар-гайларга, бай-шыдалыг-ларын улам-на байгыры-н-да болгаш чоңун социал бай-далы кошка кезектериниң яаарына иди болур. Ын-чан баарының үндөзүн соң-гу чүк факторлар бооп ту-рун: соңгу чүк чигелелери болгаш негелделери хей бол-ган тудум-на, херектел про-дукцияныга өртерек улам-улуг болур — ол дээрге бот-тоттарынын аразында хол-баалыг, үзүлбөс сан-хөө-эко-номиктиг факторлар болу-п, ынчангаш ол чылга чок болур. Ол болушкунуң чогума-лы эвөс уруктарының би-разын — ТР-ниң бодунуң продукцияның бот-үндө-ненин өздүлөш болу бээр. Ол чорук бугуручүлүгүн бот-гы-тарының ажилдакчылары-га Соңгу чүк ашка-шалык бээр эрежок чугула апа-ры-биле холбаалыг болур. Оон ужурунда ТР-ниң бодунуң продукцияны сай-гарылга рыногунда чаржа-лажыр ара-шинээш ботту-би-ле куудулары, бистин ыл-дында-ла бай-шыраак эвөс бугуручүлүгүнүнүн соонда хамаатыларынын бол-ган бугуручүлүгүнүн ажил-дарын иденкейне багай салдарын халдады болурун, оон-биле бистин рынокче чү-күлөвириске чөрүшкө апа-ры билер болгай бис.

Оон ачыгы база бир социал үкүр-дузалыг таарымча чок фактор — азыралык хөөн дээр чүүд бар. ТР-ниң Соңгу чүктөргө хамаарыштары дээрге херек кырында бот-

түг чигелделер болгаш кош-каашкынар болур, ынчан-гай ол чоңун чамдык кезек-терин азыралык хөөнү ханыладыры чылга чок апар. Рынок харылаалары-ның бугурун бистер чоңун чамдык кезектериниң угаан-мелдериниң, ажи-чанырының болгаш амыд-рал чуртталгазының озагай хевир болур азыралык хөөненин бөгүнге чедир үн-дөзүн-биле ажил эртин шы-даайн турар болгай бис.

Бистер ТР-ниң Соңгу чүк-терге хамаарыштырганың чогуумчалыг талазын, бод-жетчилериниң — эрге-чагыр-га органынын болгаш бот-башкарылазының, ка-дык камгалалының, өөр-е-дилгени болгаш култура-ны ажилдакчыларының, пенсионерлерин болгаш инвалидтерин материалдыг аржылар экижидип болгаш бижыктыр таарымчалыг та-лазын, бистин республи-канын барааннар, материал-техниктиг болгаш сан-хөө хандырылазын күрүне (фе-дералдыг) чогуур делчелге тургузыны үнелер көрбү-шпашан, бистер амгы болгаш келер-лаа үелерде бистин хамаатыларың боттуг амы-дыралыга «соңгу чүктөр-нү» багай салдарларының денештиг куудуларының чедилгит хөмчөлөш амыд-лаштан-на а эгелээр ук-ру-луг бис. Ол дээрге, хоойлу-хүлээп алыкчыларының, күрескүч эрге-чагырлары-ның бот-башкарылазы-нын шыныгы өртем, сопо-лоттуг шитпирелерге үле-вилээш, кичээлгенин шит-пирлээр жувулду чугула кү-рүне айттырыл-дыр деп са-нап турар мен. Чогум-на оон ужурунда Социал-экономи-книң анализин болгаш шит-чилелин албан черин түгө-зүр дугайында саналды ТР-нин Чазаның кирип тур мен.

Устуна чугаалаан чүүл-деин мен бистин парламен-тин ажилынын социал-эко-номиктиг үндөш угланышкы-ны кылды санап ту мен, ынчангаш бисте боттары-выс ажил-чорүлүгү-выс ты нитилелди болгаш кү-рүненин ол амгыларга ге-гелде-херектелеринге үг-ландыра хүлээлгени бооп турар бис. Келер үеге шүчт бугурувириниң үндөзүнени бот бот турар, ыналча-лаа бистин бугурувирис хама-атылар, күрүне шилчелге ү-нүң бергелерин ажил өртө-болгаш күрүнениң экономи-канын болгаш хамааты-ларың хуула амгылары-ның үндөзүненин бижык-тыр амыдлар бис дээринге бажы-биле үндөзүлгенин-ге турар уктудуг.

Сөөлдү чылдарда россия-ны нитилелге болгаш ыла-гы ТР-ге бооп тургулаан политиктиг азы национал эптеш чок удур тургушкы-нарың чок бооп турарынын үндөш ажилдар арганы ТР-де политиктиг байдал хамаатыларга, эрге-чагыр-га органына, партияларга, шимчээшкенинге болгаш хей-ниги организацияларга берип турар. Нарын шилчи-лериниң үнүс калды-ла-бир ка-тапташкынарың үе-үе бол-гаш-ла бистерге таварыш-ты турар, ыналча-лаа оларны хамкытын мурун-ду таарымчалыг политиктиг күрүне, социал болгаш эко-номиктиг бодушкунуң хай-гаар-ла идишкенин кылдыр көөр херек, чүге дээр хөмчөшкүн чок болза бурунгаар депшилге

болбас, а шимчээшкн болза делегей материализмниң айтып турары-биле алырга, чөрүдөөрүн ажил эртин берге болур, ону чедип алыр-да күрүне кандыг-даа хамаа-тыга амыдыралың акша-хөргөңин кемип, оор арга-биле дилээриниң ор-нунга кижиге төлөпти амы-дыралды ажилдап алыры-нын таарымчалыг байдал-дарын тургузар ужураар. Ынчаарга бөгүн ындыг арга бистерде чок, ыналча-даа чогум-на ол соруга эрге-ча-гыр органының болгаш бугуручүлүгүндө хөзө бол-ган турар ужурул. Бо та-лазы-биле парламент ТР-ниң Президентинге, Чазаның Дуудулар болгаш оларга кем-херек үлгүлөшкөниң болгаш мал оорлар чоруктуг социал дээди-ларын тура тыртырың уг-ландан күженишкинерин иденкейли-биле деткир уктудуг.

Хүндүлүг депутаттар! ТР-нин Президентиниң бол-гаш Чазаның, ТР-ниң УХ-зын удуртуугазының бол-гаш апарарынын, Кызыл хоорай чыгырамының куже-нишкинериниң амыдла-силерниң парламент ажилдарына чогуумчалыг болгаш, таарымчалыг байдал-дарын тургускан — респу-бликаның чурттаар черлер бол-гаш сан-хөө талазы-биле бергелешкенин тура-да, көдөз депутаттар барык шү-п-тузу ныска хуусанын иш-тинде чурттаар черлер-биле хандырылган, силерниң ажилдар черлеринге өргө-жүрүш болгаш Чазаның соругуна — нитилелде амыр-шөлөөн байдалды бугу хөмчө-биле бижыктыра, на-цияны болгаш күрүнениң бугу күжүн социал-экономи-книң айтыртылары шит-пирлээрине угландыраы бооп турар.

Бо талазы-биле бис-тин оралакчылыкчылары-выска бөгүн болгаш чооку келер үе-ле-ла шыгыры шилчээшкени калчалаг, антөөшкөңү болгаш кичи-ге үдүз кем-херек үлгү-лөшкөни бооп турар. Олурдушкун чокка чагыс-лаа хүп эртейин тураа, мал оорлар чорук ТР-ге бо азыны хөжүдөөрине шал-тыктаар фактор апаган болгаш араттарың, хойжу-таланың хей чылда ажил-дарын үр-түнелди оорлоо чорук үгүл хуулап алпарып ботур болганда, кижилерин мал азыраар хөөн чамдык Амыдлар чедип бистер кол-дуунда-ла шуугаазының кам-паллаар, кем-херек үлгү-лөшкөни мал оорлаан кыны-биле демиселге кий-гыртылар-биле үргүлчү кы-зырталанып турар бис, а бистин ол талазы-биле херек кырында чорукан ажил-хө-рөктөвирис боттуг түндө-лөш берейн турар. Ол чо-рук хоралыг бодушкун чүгө кем-херек үлгүлөшкөни-биле демиселге калы аныктарынын чам-дык кезектериниң мээ-ме-лелерине азыралык хөөн-беш, республиканың ха-маатыларынын хей кезини-нин амыдыралынын куду денешти, көдөз болгаш хоорай-лаа ажилдар чер-лерин чешпеш хөөн-лөш оон социал дээди-ларын шитпирел-биле үе тыр-лар көрөш дээгин билп ал-жудула ажил-чорудула-нага чедишкенин күчө-дүм.

Ынчангаш силерге Тыва Республиканың Дээди Ху-раалының II сессиязын эгелээш-биле байыр чедир-бешпашан, Силерниң Тыва Республиканың Президенти, Чазак болгаш хамаа-тылары-биле калы үр-тү-нелди ажилдарынага ил-сел, силерниң бодун эвөс, ыналча-лаа нитилелдин үгүлүчү-лө шыны-биле үе-лөп көрөш турар хоойлу-жудула ажил-чорудула-нага чедишкенин күчө-дүм. Кичээлди салганнар дээш четтирди!

ТР-де эрелелинин начальниги Ч. А. Удумбара, ТР-нин Дээди сууунуң даргазы А. Д. Ховалыг, Юстиция сыйлы С. К. Күжүгет киришкен.

Коллегаларына ажыктыг лекция номчуп бээрине РФ-тиң прокуратуразының истекте эрелелинин начальниги оралакчысы В. А. Камышанский, РФ-тин ИХМ-нин истекте комитетиндеги А. К. Карпов олар чешт келген.

Конференциянын дугургузунда уламчылаар Бистяк көрр.

Удуртукчуларынга сөс берип, ол чугула тудууну тударынын талазы-биле олар-ның дыйнадыгыр алган. Баштай-ла Югославияның төлөөлекчиси сөс алды.

— Тыва Республиканың Чазаның удуртуугазының бистин бээр чалааны дээш өөрүн четтиришкининиң сөстерин сөңсөшпашан, маава чугаалаар чүүлдерин мнндыг бис боттарывыстың ол талазы-биле санаашкыннарывысты кылган бис.

Кайы-даа таланың кинри-ген саналдарын комиссия кижигинери өөренип көөр болгаш тускай шитпирин үндүрүр дээш тускайлан хураалдары-биле залдан чорупкан.

Ол үени ажылап, югослав болгаш турк тала-ларын төлөөлекчилериниң удуртукчулары-биле чуга-аны кылган мен.

Дээгин Верунович Добрисав-Мика мынча диди: — Тываның найсыралы Кызыл хоорай менээ дыка-ла таарышты.

Маадыр-оол КАЛЧАН. «Шиний» тускай корреспондентиз.

Сүт-бараан фермаларында АДАМЕЛЕРИН УРУГЛАРЫ СОЛААН

Тээли — Ак-Довурак аразының чагаалыг эруунун Хемчикти кечер көвүрүүнүн үстүндө хем кыдында «Тээли» коллективтиг бүдүрүлгө каттыгышыкыныч Ээр-Хавак сүт-бараан фермазының чыйлаа.

Фермазың ажил-ижи дөг бажыга хун үнмөндө-ле хайныгып үнер. Саанчылар куш-дан бажында-ла инектерин саап эгелеш, саткан судун үчөткч-лаборант, ол талааы-биле тускай эртем-ниг анык специалист Дмитрий Чамыяңга хуздөдир. Ол хунун эгелеш каларчызы эртенги серинде инектерин өткарары-биле кадарып чоруптар. «Инектия суду оон дыйында» дигери таварылга эвес. Ол дугайын бо ажилла хөй чылдарда ажилдап келген арга-дуржулгалыг инек кадарчылары Дүүн-оол Иргит, Гаң-оол Хертек, Сагаан-оол Хертек олар кымдан артык эки билерлер. Олар чыйгы үедө саар инектерден хөй сүт алыр диге, чыйгы олар-белчирини капчаар таарыштырып, иңиг болгаш серини хунерде кая-кайа кадарып боттарының байлык дуржулгалыгдан билер аларганаар. Чыйгы үедө сүт-сааның элбеп көвүдээри саанчыларның инек бүрүндөй саап алыр суду савазырап турар алары дэрге-ле үстүндө адааныыс инек кадарчыларының келжэ, кызымак, мергендилги ажил-ижиниң түнели-дир.

70 ажыг чылдарда-ла коммунисттиг куш-ажылдың коллективни, комсомолду аныктарың Ээр-Хавак сүт-бараан фермазы деп алдар-ады республикага димиреп эгелеш Бай-Тайга кожуунда сүт-бараан бүдүрүп турар кара чаңгыс фермазыс амгы, оо рыноктуу аар-берге үезинде-даа кошкаш дивейи ажилдап, кожуунун уруглар албан черлерин, школаларны, эм-иселгени, хуу-даа чурттагыч чонун херегелени долу хандырып, күрүнеге база дужаап, садып, орулгалыг ажилдап турар бүдүрүлгө коллективни болуп артышсаан.

Өскерилге чүл дээр болза, мурнуку саанчылап турган комсомолчу саанчылар ам назы-дөгүн, барык шуптузу пенсияже үнгүлөөнер. Оларның орун оларның уруглары элбепкен, салгал ламчаан саанчылар болуп турар. Шынап-ла, ам ында — калдыг-даа ажилдарда ажилдап турар анык кижини — көөр болза, шупту-ла ада-незин солаан анык оолдар кыстар. Ада-янда-ла маңа ажилдап, тегелеш, пенсияже үнгүлөгөч чымшыгы ажил-ижинден чарылбаан ат-сүрагыг саанчылар, кадарчылар, бызаа ажаакчылары, ферма эргелччилери — Быра Мандыг, Хемчик Иргит, Караш Сагда, Чылбак Куулар, Начын-оол Куулар, Матпак Күжүгет

Ээр-хавакчылар—боттары боттары хандырттып, ажил-үүлөзи бүдүрүп, орулгалыг ажилдап турар. Олар боттары хузуунда мал-маганы өгөргө бүрүзү тудуп, азырап өстүрүп, эът, сүт-биле болгаш тараа, далган-биле боттары долу хандырттып, амгы рыноктуу берге байдалыга алыспай, үесин негелделеринге дүүштүр амыдырап, чурттаарының ажыктыг, орулгалыг арга-хевирлерин дилеп тып, даартагы хүнче бурунгаар көрүштүг, эчис сорулгалыг, бир демниг ажилдап, зурттап турар куш-ажылчы коллективтир.

Седин-оол ИРГИТ.

Тээли суур.

ОЮН ТАНЧАЙ АТТЫГ КУДУМЧУ

Сентябрь 17-де Бай-Хавак суурга Тыва Арат Республиканың күрүне банкызының даргазы, актык черге ятулдукеш, шаажылаттырган Оюн Танчайның адын мөөкөждеринин бызырал суулазы оолуп эркен. Мити-тайга Бай-Хавак суур чагыргазының даргазының орадакчызы Э. Б. Монгуш аяктыкы, чыылганнарга Оюн Танчайның куш-ажылчы намыдары таныштырган.

Оюн Чырандасвич Танчай Таңдының Межегей сумузунга 1894 чылыга төрүтүвен. Ол Моол Арат Республикасына тову Улан-Батор хоорайна нам школазың дооскыш ТАР-ның сай-хө тейдыына, СССР-де ТАР-ның элчиниге, ТАР-ның аштыкы херектер сабыдына, ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелинин Даргазының өргит орадакчызына, ТАР-ның күрүне плавының даргазына ажилдап чораян.

Мити-тайга башкарыкчызы Элла Байыр-ооловна Монгуш Бай-Хавак суурун Оюноорская кудумчузу Оюн Танчай аттыг кудумчу кылдыр аде адаанының дугайында Бай-Хавак суур чагыргазының шийтириис

ДУЗА ХЕРЕК

Чөөн-Хемчик кожуунун арат ажил-агылдарының даргазы Александр Ооржак-оолович Куулар-биле беседалажып чугаалаштым.

Бо чылдын кожуунун 166 арат ажил-агылдарындан 121 кижиге тараа тараан. Тарааның үнүжү долу айылы эвес болза, конуг чагай болуру чыйлаш чок турду. Нитизи-биле араттар 2527 га черге кызыл-тасты тараан. Оон 725 газын эрткен долулар ажаар аргазы чок кылдыр үредөөн. Оон чуну-даа кордаар арга ам шуут чок.

Сарыг-Алаакта «Хараган» арат ажил-агылының 25 га кызыл-тастыга долу таварыш-пааны аас-кежик. Ол чаагай дүжүттөн 38-40 тонна тараа ап болурунун магадылалы бар. База Кара-Сугда Кызыл-оол Монгуштуң 40 га черинден, Чыргакыда Николай Кууларның 45 гектар кызыл-тазы, Бора-Хөлдө Чүдүм аттыг арат ажил-агылдан Алексей Донгактың 50 га черде кызыл-тазындан долу халааның чыйлааны бойдуштуң хайрылы болган. Үстүндө ады кирген арат ажил-агылдар бо чылдын бедик дүжүттүг болурунга кожуунун арат ажил-агыл черинин даргазы Александр Куулар бүзүрел-биле чугаалаш оларар чорду. Ынчангаш ам кол сорулга — ону чүгө эки, чидирг чок ажаары. Араттарда шупту 67 автомашина, «МТЗ» маркалыг 46 трактор, тараа ажаар ийи комбайн бар.

26 га черге тараан кызыл-тазы долуга үрегелткен Смын-оол Донгак Теве-Хая сумузуунун араттарының долуга таварышпаан тарааның 2 комбайн-биле ажаап бээринге белеткенин турар.

— Тараа тарырындан ангыда, өске хевирини ажилдарың кылып эгелеш болгаш ону моон сонгаар планнап турар арат ажил-агылдар дугайын чугаалаш көрүрөм, Александр Ооржак-оолович?

— Кожуунда колдуунда чер ажилы-биле холбаалыг арат ажил-агылдар хөй, ынчалда-ла мал ажилыга ажилдулуг, хөй шээр, бода-даа

малдыг араттар бисте бар. Ындыгыларга Шема сумузуундан Экер-оол Хоалыг, Теве-Хаядан Елена Монгуш хамааржыр. Бо ажил-агылдар бут кырында туруп келген Олар малыга суланы база тарып ап турарлар.

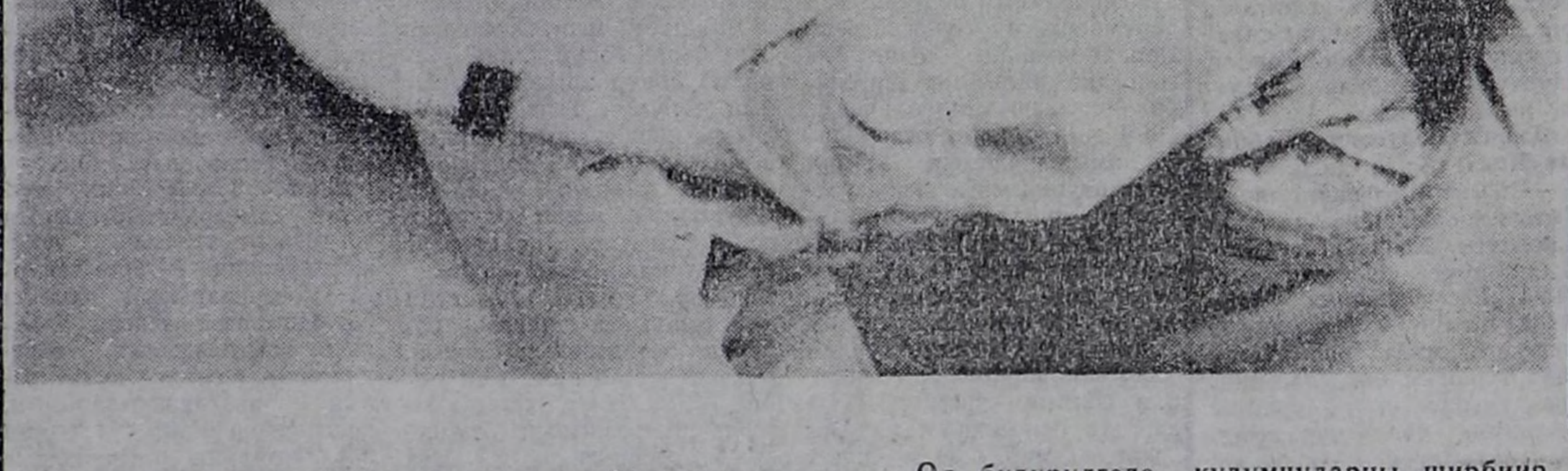
Чер болгаш мал ажилындан ангыда, хлөб быжырап чер, садыг ажилың алырынга белеткенип эгелеш араттар база бар. Бис оларга деткимчени көргүзерини аргаларың көрүп турар бис.

— Чер-даа, мал-даа ажилында араттарың күрүнеден чээли ап, саткан продукцияның өртөөн, оларның боттарының адыр ашка телединиң кожуун банкызының хандырып турарының байдалы кан-

дыгыл чугаалаш көрүрөм? — Бо эне-не берге айтырылгың бирези бооп турар, араттарга ол конугтар бооп турар чүве. Ужуру чүл дэрге араттарың агар ба-нында ашка бар, а ону ба-нында ашка чогуна чыдак хап, бербейн турар. Араттарың хөй нуруузу май ай-дан тура ашка албаан. Бо-эң берге байдал. Бо талааың таланың боттуг деткимче көргүспейн келгенин айгар апаар. Чер-черде чагыра чолери, ажил-агыл удуртукчулары, кожуун чагыргазы араттарың ажилың кыялыңгейге ап, оларга тодарыг деткимче көргүзери негетиниң турар.

Токпак-оол САРЫГЛАР.

Чаагай жыдылга үлүүнде

Ол бүдүрүлгөдө кудумчуларны ширбири, аштап-арыглаар машина-техника хөй. Тарааныштарың чечектери машиналар-биле сугарган. Сайлыг, довурактыг кудумчуларны дескилээр тракторлар-даа ол комбинатта. Чолаачы Топтан Кан-оол ол ажилдарда база кирижи, шалыпчы ажилдап турар.

Ол бүдүрүлгөдө кудумчуларны ширбири, аштап-арыглаар машина-техника хөй. Тарааныштарың чечектери машиналар-биле сугарган. Сайлыг, довурактыг кудумчуларны дескилээр тракторлар-даа ол комбинатта. Чолаачы Топтан Кан-оол ол ажилдарда база кирижи, шалыпчы ажилдап турар.

Охемчик ОНДАРНЫҢ тырттырган чургу.

ЧААХӨЛДҮҢ ЭРИКТЕРИНДЕ

Сентябрь айда оът-сиген четчил бында бээр. Чаа-Хөл хем эгезин тас баштыг, калдыр дагаларың баарында эвим-аргаан алган агып чылар. Шапкын Чаа-Хөл хемини ол-бо эриктериң холушкак арга-арыг, чалаан үнүштөр каастап чыдар. Чаа-Хөл хемини эриктериңде кок-кат, кызыл-кат, инек-кара элбек. Үстүр бажында киш-кулаа-даа үнүп турар. Ол арыгларда ыт-кады хө-

йу-биле үнгөн. Ыт-кадының эм шынарын чон эки билер. Ыт-кады сентябрь айда бээр. Арга-арыг ажил-дакчызы бүрүзү кат аймак, эм оъттар болгаш мөөгү чыгташ дужаап хуңгелгели.

Чаа-Хөл хемини эриктериңде хөй ыт-кады сыпка кургап, калдып тургулаар. Хайыраан ыт-кадың чыгташ, аптекага десик бүрүзү дужааган болза, эм ай-

маа тыылбас бо үедө чон ону садып ап, эм кылдыр аныгылап болгай.

Аш-чем болгаш бараан өртөө талдытыр өскөн, садылгалда аш-чем аймак база эвеш. Мөөгүнү аш-чемге чүгө аныгылап бол-бас боор. Бир таньыкын кижиге бажыныга үске быжырган мөөгү-биле мени хундулуп чемгерди. Мөөгү-дыка амданың чем болгай.

Бистиге чамдыктарыңың чүгө чалгаа, чуну-даа херек-ке албас чаңыл тып алгандыр. Ие-чериниң кечиниң чөл аныгылап билбегизис дыка-ла хомуданың. Арга-арыг даамалы болуңга быжыг-лаан арга-арың кезип кат, тоорук, эм оъттар, мөөгү чыыр жумурут.

Кызыл-оол КОМБЕВ. Чаа-Хөл кожуун.

САРААТ-ЛА, САРААТ

Пионержи бичимден, комсомолчу аныяамда-даа Баян-Хөл ховуларыңа ай-дедилер хөй катан чораян мен, Амгы «Арыг-Баны» совхозтун шөлдери Көк-Хаактан Шагаан-Арыг хоорайның кедеэинге чедир сараат сизиниң көвейиң ка-жан-даа көрбөзү мен. Ол чымыштыг иштин түнселдерин ийи караам-биле көргөш, Арыг-Бажының сизинчилерин «эр-хейлер» диге черле хоор-мен эвес. Арыг-Бажының сизинчилери мурнунда ээн, кур-руккан ховулардан хөй сизен алганы оло-оо кожаларыңдан сизен шөлү дилеп турбаан, боттары мунганыканы шын, шынап-ла, чудук алаанга чүдү-руун сүп алган эвес. Кош-Тал кедеэинде бедигезиши Саса дээр. Саса дег сараат-тар хову-шөлү, шынап-ла, аян ирилик. Сактырга Сер-лиг-Дөң, Көк-Чыраа-даа ыш-каш.

Мен бодал көрүп чоруурумга «Арыг-Баны» совхоз (директору Хирлиг-оол Эштулан) өске директорларга бодаларың ажилды тымынгер, сагыгыр, чогаалдыкы удуртуп турар хире. Ол совхоз хамакты мурнап далаан тырттырап дээрбе база кылып алдылар. Арай, кызыл-тасты, чингетарааны хооруп, соктап, чо-нга садып турары база солун.

Сезаэн ОЮН.

Арат ажил-агылдарда

Чөөн-Хемчик кожуунун арат ажил-агылдарының даргазы Александр Куулар бүзүрел-биле чугаалаш оларар чорду. Ынчангаш ам кол сорулга — ону чүгө эки, чидирг чок ажаары. Араттарда шупту 67 автомашина, «МТЗ» маркалыг 46 трактор, тараа ажаар ийи комбайн бар.

— Тараа тарырындан ангыда, өске хевирини ажилдарың кылып эгелеш болгаш ону моон сонгаар планнап турар арат ажил-агылдар дугайын чугаалаш көрүрөм, Александр Ооржак-оолович?

— Кожуунда колдуунда чер ажилы-биле холбаалыг арат ажил-агылдар хөй, ынчалда-ла мал ажилыга ажилдулуг, хөй шээр, бода-даа

малдыг араттар бисте бар. Ындыгыларга Шема сумузуундан Экер-оол Хоалыг, Теве-Хаядан Елена Монгуш хамааржыр. Бо ажил-агылдар бут кырында туруп келген Олар малыга суланы база тарып ап турарлар.

Чер болгаш мал ажилындан ангыда, хлөб быжырап чер, садыг ажилың алырынга белеткенип эгелеш араттар база бар. Бис оларга деткимчени көргүзерини аргаларың көрүп турар бис.

— Чер-даа, мал-даа ажилында араттарың күрүнеден чээли ап, саткан продукцияның өртөөн, оларның боттарының адыр ашка телединиң кожуун банкызының хандырып турарының байдалы кан-

дыгыл чугаалаш көрүрөм? — Бо эне-не берге айтырылгың бирези бооп турар, араттарга ол конугтар бооп турар чүве. Ужуру чүл дэрге араттарың агар ба-нында ашка бар, а ону ба-нында ашка чогуна чыдак хап, бербейн турар. Араттарың хөй нуруузу май ай-дан тура ашка албаан. Бо-эң берге байдал. Бо талааың таланың боттуг деткимче көргүспейн келгенин айгар апаар. Чер-черде чагыра чолери, ажил-агыл удуртукчулары, кожуун чагыргазы араттарың ажилың кыялыңгейге ап, оларга тодарыг деткимче көргүзери негетиниң турар.

Токпак-оол САРЫГЛАР.

СЕМИНАРЛАР

Тыва Республиканың Күрүне секретары — Тыва Республиканың Президентинин болгаш Чазааның административиязының үзү-түкчүзү В. С. Огур-оол республиканың аңгы-аңгы зоналарының кожуунун чагыргазының, тус-тус черлериниң чагырга даргалары-биле тускай семинары эрттирген.

Ук семинарларга Россияның болгаш Тыва Республиканың конституцияларының чамдык айтырылгаларыңа, «Тыва Республиканың Улуг Хуралының дугайында» Хойлу телевиделинге, «Тыва Республикага тус чер бот-башкарылгаларың дугайында» Хойлу хаммаарыштыр айтырылгаларың чугаалашкан.

Оон ангыда тус-тус черлерде кем-херек үлдедиши-нинеринге удур ажилдың болгаш суд, прокуратура черлериниң ажил-чоруду-галының база Тыва Республиканы Кыдык Сонгу чүк-ке хаммаарыштырганыга

Бистиге корр.

ЧАА СЕЗОН АЖЫДЫШКЫНЫ

Тываның В. Ш. Көк-оол аттыг көжүм-шин театрының чыл бүрүле чаа сезонунун ажилдышкыны доктаамал октябрь айны 10-11 хүнеринге таваржып турганын көрүкчүлөр билер боор. Бо 59-ку сезон оон эрте — октябрь 1-де көрүкчүлериң чалал болган алдарлыг чанчыл болган алдарлыг «Хайыраан бот-биле эвес, а бо уаада Санкт-Петербургуң Театр академиязының доозукчуларың диплом алышы болган «Черлик» деп шин-биле эгелээр.

Октябрь 14-те тыва көрүкчүлөргө чаа шин, чоокта чаа бистерден харып чоруккан Тыва Республиканың алдарлыг чогаалчызы, шулукчу, артист, шин чогаалдыкчызы Владимир Серен-оолду булу бестин келпез деп болур «Амылдыралың хөзөри» деп шиниң болур. Ынак артистериниң, алдарлыг чогаалчы-ның турсаккал кылдыр арга-баа бир шинин көрүрүңе далажынар, көрүкчү-лер.

Николай ДАВЫН-ООЛ.

Хопёр Инвест

Ажыл-ишти ажы-биле үнелен-даа, ашка-түннү санап, түүлөп билерлерге. Бүзүрелдиг орулганы алыр болап чоруурларга.

Бодунарның салымшыкынардан ёзулуг орулга алыр деп дилими-биле идегеп болуруңар компания — «Хопёр-Инвест» ол.

Боттарыңар чедип келгеш бүзүрөп көрүңер! Бажын ажыр аазавас бис. Ажыл-херек бүдүрүп, огулгалыг болуруңарны магадылап тур бис.

Дараазында алдрестерге Силерни күзөлдө-биле манап тур бис:

Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 35, Амылдырал хандырылга бажыны, 3-ку каат, тел. 3-61-56;

Туран хоорай, «Колос» Культура бажыны, 14 дугаар өрөөл, тел. 21-1-93;

Ак-Довурак хоорай, Центральная кудумчузу, 1, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың эргелели, 3-ку каат, тел. 17-71.

Каа-Хем суур, Кызыл кожуун чагыргазының бажыны.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ. Хайыракан суур.

Ажыл-ишти ажы-биле үнелен-даа, ашка-түннү санап, түүлөп билерлерге. Бүзүрелдиг орулганы алыр болап чоруурларга.

Бодунарның салымшыкынардан ёзулуг орулга алыр деп дилими-биле идегеп болуруңар компания — «Хопёр-Инвест» ол.

Боттарыңар чедип келгеш бүзүрөп көрүңер! Бажын ажыр аазавас бис. Ажыл-херек бүдүрүп, огулгалыг болуруңарны магадылап тур бис.

Дараазында алдрестерге Силерни күзөлдө-биле манап тур бис:

НЕДЕЛЯ САНЫНДА-ЛА БИР МИЛЛИОН КИЖИ

ВАШИНГТОН. Делегейиңиң хоорай чурттакчыларының байы неделя санында-ла бир миллион кижиге немескип турар. Ынчангаш Вашингтонда парлар үндүргөн чүүдүнде ыңдыг санаалары кылып турар.

Шинчиледик авторларының бадыткап турары-биле алдырга, делегейиңиң хоорайларының чурттакчылары чыд санында-ла 3,8 хуу өзү турар болгаш 2020 чылга чедир оларга 3,6 миллиард кижини чурттаар апар. Ынчангаш 1990 чылда чер-делегейиңиң хоорай, районнарына 1,4 миллиард, көдээ чер-деге — 2,7 миллиард кижини чурттап турган.

Хоорай чурттакчыларының санының көвүдээрине көдээ черлерден кижилерин көжөрүнүн эвес, а колдуунда-ла оларның чайгаар неменип, төрүттүнериниң банды-биле болдунарың документи де айткан. Ынчангаш Бүгү-делегей банкызының долгалдыр бойдуз чүүдлерин камгалаар айтырлар талазы-биле департаментиниң директору Эндрю Стиниң чуугалааны-биле алдырга, чоңунч ыңай-бээр көжөр чоруу база кол черин ээлеп турар, чүге дээрге хоорайларга ажил тп алырга болгаш орунлары улгаттырыр белең бооп турар.

Бүгү-делегей банкызының санаачыларының илереткени-биле алдырга, 2000 чылга чедир бир миллион кижини ажил чурттакчылык хоорайларының саны 391 челе бээр. 1990 чылда ыңдыг хоорайларының саны 288 турган. Чаа чус чылдың эгелээрине чедир чурттакчыларының саны 10 миллион кижини апа бээр 26 деңгээл улуг хоорайлар бар апар. Оларның 13-7 Азияның үлүүне оонаштыр.

БҮГҮ НАЗЫНЫНДА ХОРУГДААР

НЬЮ-ИОРК. Калифорния штаттың чурттакчылары америка Джерри Уильямс бүгү назынында хоругдалга шийтерип чыгып бооп турар. Херектин ужуру бола, оң бичин уругларының чип чоразы амандыг кемини хунап алганында бооп турар. Ол үлүгезиңиңиң ыңдыг-ла улуг эвес кемини кылдыр сагындаа-ла, ол дөш оң 25 чылга кара-бажыга олурары албан апарган.

Юристериниң болгаш политиктериниң-даа болап турары-биле алдырга, кара-бажыга хой удаа шийтерип чораш херектенериниң эле кижизидип черле шыдааас, харын-даа оларны улам-на дедирлендирип, хедерлендирер бооп турар. Ындыг кижилер хосталгаже үш болгаш дөрт-даа дугаар үнүп колденге, нинителдин долу эргелиг хамаатылары кылдыр эгинип черле шыдаас болгаш дөмөй-ле кем-херек үлүгезип чурттаарлар. Ынчангаш болуңун кол-ла ажилан кем-херек үлүгезиңиңиң кылган кижилериниң нинителди камгалаары-биле ыңдыг чаа шийткелди донктааткан бооп турар. Оң кол-ла согулазы мындыр: бир азел каныг-бир кижини күш ажиллап тургаш, кем-херек үлүгезиңиңиңиң кылган дөш кара-бажыга ний удаа олурган келгеш, хой-луну үшкү удаа үрөп бола, оңу 25 чылга азы бүгү назынында кара-бажыга шийдир кылдыр ында дүрүмчүткөн.

Менгилен: — Эжим Марат-биле кызыл Бурятияның Күрүнеиниң

Кызыл хосрай, Красноармейская, 100. Индекс 667000

АЖЫЫ ЧОК ШУУГААЗЫННАР ТУРБАЗЫН

1993 чылдың сентябрь-ноябрь айларда А. Д. Даржааның «Чогаалчың хуну» деп документалдыг тоожузу «Тываның аныктары» содунга парлаттыңган. Ында тыва чогаалдың үндүзлекчилери С. А. Сарыг-оол, О. К. Сагаан-оол оларның ат-алдарың помучукулар мурунуна баксырадып турар чаманы чүүдлерини А. Даржаа бодунун чогаалында айткан. Александр Тамба-Сурунун чогаалдары солунга доктаамал үнүп турар дээш Тока оңу кончуп турар. Оң соонда Тамба-Сурун чогаал бичкириниң соксаткан. «Ол олчаң чогааткан болза, шору-ла сайырай бээр турдум ынаан. Бүрү, Сарыг-оол суглар-биле кожа олурар-лаа турдум ынаан. Кара-Лама огуу (тыва проза чогаалың сайырадырына үлүүн кириген Олег Сагаан-оол деп билдинип турар) мези оң салааның бежинге-даа бырашпас түве ийи» — деп, маалырыңа чу-гаазын А. Даржаа ында до-гааштырып бижээ.

Тамба-Сурунун ынаачар кызыл-кыйып, чогаал бичкири талантызыңа улуг шаптыкты Токаның чедиргеңиниң дугайында шынныг фактылар чок болуп турар. Токаның ре-спериллар үезинде кылган чазыгларыңа качыгдан кижилериниң чырык адын сөөлгү үесе агарткан болгай. Чамдык таварылгаларга чогаалчыларын талантызы сайыраарыңа Тока багай салдарың болган, ынаачангаш оларның чогаалдык чырык адын дигризер дөш уткалыг хоо-риң үндүрүп турарлар хой апарган. Устүдө домактың утказың алгаш көргө, А. Даржаа база ыңдыг хоонуң иле-редип турар. Ол шыңга дүшпөс. Бир эвес автор маалырың, ылап-ла, Токаның шак ыңдыг үстүндө айткыш-кып-биле дөрт-ла кызып турган деп бүүзүредип болза, ол дугайың тодаргай чикек-терге документи-биле ай-тыр турган.

Тыва литература бодунун сайырадып чаа-ла эгелен олурар үеде билдип каныг турганың улуг назымыг чогаалчылар тодаргай-биле чу-гаалааннар. Кандыг-даа кызыл-кыйышкың чогаалга ха-

маарыштыр турбаан, кандыг-ла-бир чаа автор көстүп келген болза, оңу бүгү тала-биле деткириниң хемчегдери алдынып, кызыл-кыйырдан харын-даа деткимче бээр хой турган. Тыва литератураның каныг-даа жавырларыңа үндүзлекчи чогаалдарың хойдү күжү-биле экижидер хемчег-дериң аң келген. Манаа ха-маарыштыр С. Токаның «Араттың сөзү» деп чогаалың өскелериниң кол кызыл-кыйып болза, оңу авторну эвс кылдыр шийт-күп хулаң аларын безин чамдык эштер сүмелеп, шу-гүмчүлүк турар апарган бол-гай. Тока «Тос чадирда» деп бичкелек тоожуңу баштай орус дылга Москвага үндүр-гөн. Оң соонда тыва дылга үнүп келген. Ол ийи үндүрүлгени бөгүн шуш-турүп көргө, авторнуң бодунуң холунуң үжүү дээр-зин бадыткаттыңган. Ужун чылдарга бижиттинген боду-нуң «Кичини чаза шапканы» деп очеринге үндүзлеттин-ген Токаны «Мээң сактыш-кынарым» деп чүүдү тускай-кып кылдыр үнүп келген болган, чогаалың орунуң эге ужуу чогуң-на оңу уламчы-канып автобиография улугу чогаалды ол тургускан. Ынчан-гаш Тока тыва чечен чогаал-дың үндүзлекчилериниң би-рээзи, чогаал дээш, оң сай-зырыла дээш күжүң үндүрүп чораш. Политиктиң чазыглары Тока кылды чораш, ыңды-ла дээш хамык-ла багай чүүдүлү кем чокка анаа оңа-ган херээ чок. А. Даржаа бодунуң чогаалыңа төөгөге дүшпөс, меге барымдааны кара өжөгээр кылган.

«Төп черлерде эрлер кижини шулуң эрттирбес, солунга, алманакча парлар чер чедипшес болган деп хары-лап бээр, а үлэң болганга көргө, ол шүүдүлгениң ут-казы Сарыг-оолдуң азы кам-бир кижиниң адыңа көстүп көөр-дир». «Чогаалчың хуну» деп А. Даржааның 1993 чылда «Тываның анык-тары» содунга үндүргөн чүү-дүнде ыңдыг олурарлар бар.

Алдын-оол Даржаа «Тыва-ның аныктары» содунга шүү-дүкчү Александр Даржааның

Бо домакка хамаарыштыр Чогаалчылар эвилелиниң баш-таар чериниң кижигинериниң болгаш — каттакан чогаалчы-ларың — чатышкан хуралың сайгарылганы кылган. Степан Сарыг-оол — тыва шүүдүк чогаалың үндүзлеп каан кижилериниң бирээзи. Оң таланты-зы кымыг-даа дөмөйлөшпөс, кымыг-лаа өтүңгөр хире эвес, төрүмүслүк бот-оңагай са-лым-чаяныг шүүдүкчү. Оң бичкириниң аргазы, дил-доманың чечен-мерген, сю-жет, теманы шийип алыры бот-тускайлар. Александр Тамба-Сурунун бүгү тала-гай илгалдыг. Тыва чечен чогаал үндүзлеттинип кээр-ринден бээр бичип эгелен бо ийи автор кады ажалдап чорашкан. Сарыг-оол болгаш өскелер-даа бот-боттарын кы-зыл-кыйыг эвс, улуг үлү-кени чүлге экин ажайды олурган болган, ол үениң чогаалчылары аразында на-йыралдык чорашып факта-лар бадыткап шыдаар, Тыва-ның алдар-аттыг, чогаалдары тыва чоңун улуг-бичи кижилериниң угаан-медерелинде эсе берген, биче сеткилдиг чораш чогаалчының адын баксырадып турар, кандыг-даа барымдаага даянып шы-даас олурарлары А. Даржаа чүге бижээниң?

Улуг-даа, биче-даа хемчээл-дир чүүдлерини парлагга чырыдып тура, автор нини этканы сагыр, бодунуң ат-алдарың чарлап күжү-биле номучукуларга дөгөр чорук-тан чайлаар херек. Кошкак чогаалды канчаар-даа мактап каарга, ол экижип бербес. Харын-даа номучукуларың сеткил-сагышыңа аныг чүү-длерни арттырып, чогаалың адың шынарын шын тодара-дырыңа идиг бербес. Чогаал доордан мактал күжү-биле эвс, бодунуң уран-чечен бид-житинге-биле, эткикти үнөз-биле номучуңуң со-нуургалың чаалап алыр.

Алдын-оол Даржаа «Тыва-ның аныктары» содунга шүү-дүкчү Александр Даржааның

сеткилинге келергей аарышкы-дыг чүүдү база бижээ. Шүү-дүкчүң адызы Александр Кудереквич аар човулаңга туттурган, үр азыр чытканы шын. «Үтүг-чарны үзүлгө чедир чылып келген» деп, А. Даржаа дорту-биле солун-га бижээ. Ол шыккан «Мо-дөж, Тывы» содунга үндүр-ген чүүдүнде кандыг-даа шы-га дүшпөс «барымдаалары» кирип, чамдык суграгы авторларның адыңа күгү-дээшкни кылдыр ол ора-лашкан. Мурунда ССРЭ-нин Чогаалчылар эвилелиниң ке-жигиңу чораш, аар кем-херек бо эш бөгүн кымыг хордалап, чүге таарымнай турары билдинмес.

Бо чылдың «Шың» содунга Виктор Монгуштуң «Чуртал-ганың ыраакылары» деп чүүдү үнгөн. Ында автор Чечен Ирбейге Чогаалчылар эвилелине база Тываның Ном үндүрер черинге ийи чымыдызың дужаап каарга, ис чок чыткен деп дыңаткан. Шүүдүкчү Юрий Кюнегеш оң чымыдызың сөзүлгени шыгжап-шыгжап чиде берген деп авторга хары берген деп турар. В. Монгуштуң бо чүүдү номучукуларга шыныг хевирлиг кылдыр билдинери чугаажок. Шынында ыңчангы Чогаалчылар эвилелиниң баш-таар чериниң даргазы Олег Сагаан-оол болгаш Юрий Кюнегеш анык авторларны чогаалдарыңа кончуп камныг, эки бичкир автор тытпал келирге, дораш-ла деткири чорашкан. Чечен Ирбейге Литература институтуңа бот-өөредилге-биле өөренип тур-сада, оң дужаган сөзүлгени чокка Ном үндүрер чер чогаал-чың планга кирип алган. Анык авторга чүге мораль-дыг деткимче эвс, материал-дыг сонуургалды бээрин бо-лаш, мындыг чагай сеткил-ге келген. Номун үнер хуу-суузле чедип келгенде, а-на сөзүлгө келген. Сөзүлгениң редактору Ч. Ирбейниң чогаалдары сула деп түнөл кылган, редакторларыңдан

Тыва Республиканың Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чери.

Бистигиң ынак акывыс, дайымыс Уйнук-оол Дулушевич ЧАМЗЫРЫН дыка хой чылдар иштинде кадык камгалап, социал хандарылга органдарың шугумуңа удурткучу ажилдарга ак сеткилдиг, кызымаккай ажилдап келген. Ол дээш акывыска Тыва Республиканың Президентиниң Чарлы-биле «ТР-ниң алдарлыг ажилдакчызы» деп хундү-лүг атты чокта тывысқан. Акывыс Уйнук-оол Дулушевич ажилыңинге беринген, чоңуңа хундүлүг кижини кылдыр кезээде санадып келген. Акывыс Уйнук-оол Дулушевичиниң «ТР-ниң алдарлыг ажилдакчызы» хундүлүг атты алганы-биле холбаштыр чү-ректин ханызыңдан изиг байыр чедирбишаан, моон сон-гаар-даа ажилыңинге чедипкиңнерлип, амы-хуу амыа-рай-чуртталгазыңа аас-кекшин чуректин ханызыңдан кү-зедивис.

Чаа-Хелде думгалары Суваннар, Балдай-оолдар.

Чарлалдар Бюрозу

«ХОПЕР-ИНВЕСТ»

Эргим кижинерге Чаа чылга уткуштур суй-белек тудуксаар Силер бе? Ындыг күзел турза-даа, Силерде акша «чегей»-даа бооп база чадаас. Бо таварылгада «Хопер-Инвест» Силерге дуза-лаар! Бистигиң компания бо таварылгада кыска үеде Силерге бодунуң киржикчи болуп эргени тус-кай берип турар! Оң түннели Силерни магададыр: бөгүн Силер чүлге 500 мунну салгаш, Чаа чылга чедир ам-гы үеде күзеп турарыңар бөлөөнерни садып ал шыдаар силер. Уе чүлге октябрь 1-ге чедер — эпитг арганы ажылдаар! «Хопер-Инвестин» адрестери: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 35, Амдырал, хандырылга бажычы, 3-ку каът, телефон № 3-61-56, 9-тан 18.00 шакка чедир; Туран хоорай, «Колос» КБ, кабинет № 14, те-лефон № 21-1-93; Ак-Довурак хоорай, Центральная кудумчузу, 1, «Тыва даг-дүгү» комбинатың баштаар чери, 3-ку каът, телефон № 17-11. Каа-Хем суур, Кызыл кожуун чагырганың бажычы. Тыва Республиканың төп сонгулда КОМИССИЯЗЫНГА Бүдүрүлге стажы 5 чылдан эвээш эвес бухгалтер болгаш тыва болгаш орус дылга парлар бедик мергежилдиг бичик машинакчызы доктаамал ажилдаары-биле херелетинип турар. Ажил, ду-гайында айтырлар-биле долгаар телефоннар: 3-64-60, 3-76-32, турар адреси: Кызыл хоорай, Чулдүм кудумчузу, 18, кабинет № 314. 1994 чылдың октябрь 1-ле 10 шакта ТАР-нын Сайыт-тар Чөвүлгениң Даргазы чораш, Тыва Арат Республи-каның теөгүзүңе улуг укур-дузалыг, ачы-хавыадыг хой чүүдлерин кылган Сат Чурмит-Дейжы Саны-Широняның төрүтүңгөн хүңдүлден бээр 100 харлаан юбилейинг уткуштур төрөн чери Чоон-Хемчик кожуунун Хайракан сумузуңга болуп байырлаче оң репрессияга калы таварышкан эш-өөрүңү ажа-толун, төрелдерин чалап тур. Байырлаалың программасында: 1. Байылыг ажилышкың-ужуражылга. 2. ХУРЕП Ш инадары: шүүлген мегеге — алт, жуурулук мегеге — шары, 3-4 чөр дөш — ирт, серге. 3. Алт чарыкы: улуг аттарын узак чарыкы — шап-радаам; алт, хой, серге; анык айттар чарыкы — шап-радаам; хой, ирт, серге. 4. Концерт, оюн-тогла. Уруглары, оларны ажы-тол, төрелдери. Кызыл хоорайның Култураның болгаш дыштаныланың Национал паргы чуркучу пэзажистериниң, уран-шеверлериниң, уруглар чуркучтарының болгаш плакаттарының «Мези эргим пар-тыг, сенээ ынак-тыг мей» деп делегей-конкурсту Рос-сияның составында Тываның киргенини 50 чыл байырла-зыңга турсагың. Ону 1994 чылдың октябрь 9-та-эрген-гиниң 10 шакта эрттиринип чарлап тур. Ол-ла хүн анаа шылаара, теннис болгаш волейбол тала-зы-биле кокурестуг маргылаалар база болулар. Бүгү кижилерни байырлаче чалап тур бис! Култураның болгаш дыштаныланың Национал паргы-ның дирекциясы. 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 шактарда. «ОТЧУГАШ»: «Бирээ, ийи — мунгаал — түргел эвс» 12.00 шакта; «Кара ан-гелдин ужулушкуну» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда. «НАЙЫРАЛ»: «Өлүмүң хар» 10.00, 12.10, 14.20, 16.30, 18.30 шактарда; Видсо-зал: «Арзыланың согушкучу-ну» 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 шактарда. «ВОСТОК»: «Школага психологу бе азы ынакшы-лале оюн бе» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда. Чечена ДОНГАК.

ТАЛАНТЫЛЫГ КИЖИЛЕРИВИС ТЫВАВЫСКА

СЫНМАН БЕ?

Бөгүңү бистигиң аалчыла-рывыс балет уран чүүдүңүң төлөөлчилери, бистигиң чыг-чыр-чуртуугуларывыс Дя-гилис аттыг делегей конку-рузуңуң дипломатчызы, Си-бирь конкурзуңуң лауреады Марат Тумат, Россияның Ваганова аттыг конкурзуңуң лауреады, Бурят Рес-публиканың алдарлыг арти-зи Менгилен Сат. Марат Но-восибирскиниң, Менгилен Улан-Удэниң Күрүнеиниң Академиктиң опера болгаш балет театрларының солистери бо-луп ажилдап чоруурлар.

Балет артизи болуру дээр-ге, амыр эвес үлө. Уран чүүдүге хамаарыла чок кижилер оңу четче билбес. Чан-гыс бажының эргилдериниң шын күсүдериңиң чедип алыр дээш кайы хире күш, тура-соор негетинерин көргөн, «эңдиге деген» кижиле четче үнелеп шыдаар боор. Устүдө алаанывыс оолдары-ның Тывада балет театры чок-даа болза, бодунуң со-нуургалдыг черинге мын-дыг, тыва чон аразыңдан хо-вар мергежиң чедип аң, ал-дар-аттыг ажилдап чоруру оңагай, сонуурганчыг болу-ру чугаажок. Оларны атта-ры Моолдуң, Кыдаттың, Еги-петтин, Тываның болгаш Россияның яны-бүрү хоорайларының сценазыңа байлыгын болза-лаа, төрөң Тывазында дөргүл-төрелде-ринден, эш-өөрүнден өске өвта таныыр, билер улус эвээш. Ынчангаш бөгүн бо анык балет артистериниң ажил-амыдары-биле бот-тааныны чугаалаан айы-би-ле номучукуларың таныш-тырар-дыр бис.

Марат арай оожум, шоолуг чүве ыттавас чаныг. Менгилен ындаан чугаажык, эжиниң белең ыттавас ча-ны билер болгаш ыңдыг боор, оозуңуң дугайың база чугаа-лап каап олур.

Менгилен: — Эжим Марат-биле кызыл Бурятияның Күрүнеиниң

хореография — училищезин дооскаш, Марат Новосибир-скиде, мен Улан-Удэде ажил-дап чоруур бис. Марат Рос-сияның алдарлыг артизи, башкы Александр Николае-вич Павленконуң, мен Рос-сияның алдарлыг артизи, Кү-рүнеиниң Галина аттыг ша-налының лауреады Петр Тимофеевич Абашевтиң кла-зыга өөрелдигеис доосту-вус. Марат 1992 чылда 2 дугаар курска өөренип тур-гаш, Москвага Дягилис ат-тыг делегей конкурзуңуң дипломатчызы, Новосибир-скиде Сибирь конкурзуңуң лауреады атты чедип алган.

Менээ бо чылдың февраль айда Бурят Республиканың алдарлыг артизи деп атты тывысты. 1992 чылда Яку-тияга болган «Северный ди-тектисмен» деп улустар ара-зының фестивалыңа, 1991 чылда «Русский балет» деп фестивалыга кириштиң.

Артист кижиниң ажылы ыңдыг, даштыкже-даа, Рос-сия иштинге-даа хой тасты-рольдаар-дыр бис.

МАРАТ: — Бичин чажыңдан тура өске черге барып өөренип ыңдыг амыр эвс-тир. Ын-чанга-даа бөгүн ол дугайың хомудаас мен, балет дээрге, эсүдүг мези салым-чаяның апарган.

МЕНГИЛЕН: — Ие, харын, Ылап-ла ыңдыг чүве. Мениң школага өөренип турганда-ла тан-цыларыңа сундулуп деп экилерип казып, азым. Кызыл-дың уран чүүлү школазыңа кирип каан. Оң 3 класс доосканың соонда Улан-Удэ-ниң Күрүнеиниң хореография школазыңа өөрелди чору-дукпаң. Уран чүүдүге бараан болуру дыка нарын, негелее-зин улуг-дур дээрин бичим-ден-не биле берген мен. Те-

рөөн кижилеримден ырап чо-руур саныма бичин кижини чезе карак чамы текпээң деп чоруур бис. Аңаа чече береш аң-тап-да турганмы таварылга-лар бар. Башкы көрбейн баар аразында бистигиң-биле ээлче-кир хонар башкыларың соо-дукчуңдан бир-ле амдан-налың кемин алгаш, өрөөлгө эштеривис оолдар-биле үлэ-жиниң чиптер ийик бис.

Авамдан ыраакка, оң эр-гелдиниң чедир албайн өзүп келген-даа болзумза, авамга четтиргенимиң илердик-сөөрдүр мен. Чүге дээрге мени Ылап-ла танцыларын-га сундулуп кижин-дир деп эскерип казып, мези келер үемиң болган, мезиниң төлүң чаныңдан ыратпас дээш оңуң «сеткилин» тилеп эртериң анаа база амыр эвс турган дээрин билер мен. А балет дээрге, Ылап-ла мези салым-чаяның дээрзин бөгүн, ул-гадып келгеш бүүрүлүп чу-гаалап болур мен. Бир эвс мези бо салым-чаянымың тып алдырыңа авам дузааш-паан болза, кандыг кижини бо-луп өзүп келген турарым бил-динмес. Бо дугайың эжим Марат-биле бо-ла сактып чу-гаалажы бээр-дир бис.

МАРАТ: — Тывага кээп ажилдаар? Мында ажилдаарыңа таарымчалыг байдал чок-тур. Ынча чылдар иштинде болу-вустун мага-бодувусту чан-чыктарып, ажиллап келгеш, чедип алганывыс күүсүлде-риниң техниказың сайырадыр-байгы, шпичээшкениңдер, арка-дуржулгавысты бедик деннеге тудавы безин маңаа нарын ыткыжыл.

МЕНГИЛЕН: — Бир-чамдыкта чанык-саныг база апар-дыр. Тыва кижин-дир мен, Ылап-ла шын, эки кылдып тывалап чугаалай-даа албас-тыр мен деп минир апар. Ынчалаа-

МАРАТ: — Артист кижинге бо ай-тырыг, шынап-ла, «аарыг ай-тырыг. Сагышка таарышкан, на уруг сени эдерип, чер ке-зип чорууруңа азы өөңүң эззи багынта олурбас, үрүл-чү чоруу-ла тавар дээрине чеп-чешпешес. Оң аңгыла Менгилениң чугаалааны шы-кап, материалдыг байдал ба-за чугула.

Кандыг нация кижини-биле

ог-бүде тудары деп айты-рыг дөргүл-төрелимиң ылап-ла сонуургалып турар боор чорду. Мээң мурунда ыңдыг айтырыг турбайн турар. Кандыг-даа нациялыг болза таарып чуртай бээринден хамаарык.

МЕНГИЛЕН: — Авам кандыг-даа на-циялыг келин эккелдиңизе хү-лээп бар мен, огулум, дөш чүве. Өске төрелдерим оң-биле чөпшөөршейин турар.

Мынчалдыр анык артист-тер Менгилен Биче-ооловниң Сат болгаш Марат Александр-рович Тумат-биле сеткил ха-ныч чугаалажыга ажыктыг-даа чорду.

Бо чанын Кызылга болу-лаан байырларда үезинде оолдарың оюнуң тыва ке-чүкчүлүг бир дугаар көргөн. Концерттериң көргөн улус магадал, сонуурган көргөн боор. Ынчангаш балет уран чүүдүңге тыва көрүкчүлүг-терин сонуургалып олтуп, кул-тура органдарың таварыштыр бо оолдарың чалап, келер үеде театр тудууңуң дугайың-да айтырыгы шийтпө-лөп эгелээр боор деп иле-гээр-дир бис. Черле ычаш, култура айтырыгы бисте элөөн «аскак» турар дээрин минир апар. Анык-аскениңиң кудумчуга бодун ал би-лири, идик-хепти алычызы кедери, бот-боттарыңың ара-зында чугаалажымы дөш ары-наш чүүдлөр. Селик уран чүүдүге сонуургалыңдан, кир-загызыңдан база кончуг ха-маажың болганда, культу-ра айтырымың чугулап көө-ру күзөгүн.

Оң алдыга өске-даа адыр-лар талазы-биле талантыг тыва кижилер төрөөн черинге деткимче бербес, бажың-баг-таг чедипшес боорга респуб-ликадан дашкаар ажилдап чоруурлар бо-ла таварык келгилээр. Төрүмелиңден салым-чаяның тыва оол бурат улустун алдарлыг артизи бо-лганы кандыгы?

Чечена ДОНГАК.

Тургузучулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ ХУРАЛЫ ЧАЗАА БОЛГАШ ЧОЛУНУН КОЛЛЕКТИВИ Кол редактор Ч. Д. ЧАДАМБА РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕКЦИЯ: Н. С. Базыр (кол редак-торуң ораалакчызы), А. Б. Монгуш, М. Д. Оюн (харын, салгалы секретары), М. М. Саая (кол редакторуң ора-лакчызы), Н. С. Эрген. РЕДАКЦИОННАЯ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторуң ораалакчылары — 3-33-91; 3-34-17; харысалгалы секретары — 3-34-92; ораалакчылары — 3-45-93. КИЛДИСТЕР: нинтиде амырамы — 3-34-19; 3-34-98; улутур — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыла-гай — 3-41-16; культура, өөөсөлге болгаш чогаал — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очула — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректор-лар — 3-41-23; үндүрүкчүлөр — 2-27-41; солуң келбейн барганда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия 3-37-11. АГАР САНЫ: «Тыва сообанк» № 363505 Тыва Республиканың Парлаал болгаш информация талазы-биле Күрүне комитетиниң типогра-фиясы: Кызыл, Шетинниң болгаш Кравченко судумчу-зу, бажы № 1.